

1. Історіографія створення Конституції України

Конституціоналізм як політико-юридична традиція та нормативна практика має достатньо насичену історію. Конституціоналізм – це теорія і практика конституційного будівництва. Він становить собою особливу систему конституційно-правових відносин, які опосередковують у загальному вигляді повновладдя народу, його суверенітет. Конституціоналізм, таким чином, поняття значно ширше, ніж сама конституція.

Як специфічна форма відображення об'єктивної реальності конституціоналізм справляє значний вплив на конституційну свідомість, а відтак є реальним засобом захисту і оновлення суспільних і, перш за все, конституційних відносин.

Конституціоналізм уособлює передові фінансові, політичні, економічні та інші ідеї, які виступають могутнім фактором суспільного прогресу.

Конституціоналізм є барометром прогресу і розвитку всього суспільства. Криза суспільства – це, перш за все, криза його конституціоналізму, головним виявом якої є істотні розходження між фактичною та юридичною конституцією, між конституційною правосвідомістю і офіційною політико-правовою доктриною.

Конституціоналізм як складне системне утворення з властивими йому структурними і функціональними характеристиками не можна ототожнювати з конституційним законодавством чи процесом його реалізації. Елементами конституціоналізму є: фактична і юридична конституція, конституційна теорія, конституційні відносини, конституційна правосвідомість, конституційна законність і правопорядок.

Конституціоналізм – це і соціальне явище, яке уособлює такі складові частини як конституційні ідеї і принципи, втілені в Основному Законі країни, а також конституційний устрій з його економічною, політичною та соціально-класовою основами.

Конституція (від лат. *constitutio* – установа) – Основний Закон держави, який регулює у відповідності з волею та інтересами пануючого класу (класів, народу) суспільні відносини, що складаються в процесі здійснення основоположних засад організації суспільства й держави. Конституція – політико-правовий документ, в якому знаходять свій концентрований, офіційний вираз і закріплення головні, базові устої суспільного і державного устрою: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, а також система і принципи діяльності механізму здійснення повновладдя народу України. Конституція – особливий інститут правової системи держави, якому належить правове верховенство по відношенню до всіх її актів. Це не просто закон, а особливий закон країни: закон законів, як називав її К.Маркс. Вона оформляє національну систему права, стягує воедино діюче законодавство, визначає основи законності і правопорядку в країні. Конституція – категорія

історична і її поява зв'язана з епохою буржуазних революцій, хоч термін “конституція” знало і рабовласницьке, і феодальне суспільство. Поява конституційних процесів та їхнє осмислення пов'язується з трансформаціями в світовій політико-економічній системі XVII століття. Першими конституціями є Конституція США 1787 року, Конституція Польщі і Франції 1791 р. Так вважалось донедавна. Нині стверджується думка, що першою Конституцією була Конституція Пилипа Орлика (1710 р.).

Україна не залишається поза цих пошуків, вони набули чітких форм з розвитком різних форм державності. Однією з таких формалізацій стала державність Запорозької Січі. Конституція прав і вольностей запорозького війська Пилипа Орлика 1710 р. містила основні засади конституціоналізму: розмежування влад, визначення повноважень вищих державних органів. Подальший розвиток політико-правової та конституційної думки на Україні тісно переплітається з історією нашої держави, тому розглядається дослідниками у взаємозв'язку.

На думку як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців, це була перша європейська конституція у сучасному її розумінні.

Конституційний процес часів Національної революції

Друга половина XIX та початок XX століття представлена конституційними проектами та науково – публіцистичних працями. У 1846–1847 рр., Григорій Андрузький, член Кирило–Мефодіївського братства, студент юридичного факультету Київського університету представив «Начерки Конституції Республіки», де передбачалося що Україна – суверенне державне утворення у конфедерації слов'янських народів. У 1884 р. український вчений та політичний діяч М. Драгоманов представив фундаментальну роботу «Вольный Союз – Вільна Спілка», де пропонував реорганізувати царську Росію у федеративну республіку, в якій громадянам були б забезпечені особисті і політичні права. У травні 1905 р. М. Грушевським опубліковано статтю «Конституційне питання і українство в Росії», де розвинуті основи, закладені М. Драгомановим, децентралізації Російської імперії та конституційного-правового будівництва в Україні. У вересні 1905 р. Микола Міхновський публікує в першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» проект Конституції України «Основний закон Самостійної України – спілки народу українського». Проект передбачав повну незалежність України.

Реальний конституційний процес в Україні почався у 1917 р. із поваленням самодержавства у Росії.

17 березня 1917 р. представниками українських партій, суспільних, культурних організацій створюється Центральна Рада — всеукраїнська громадська організація й координаційний центр. Її головою вибирається Михайло Грушевський. Центральна Рада організовує скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, який проходить 17–

21 квітня 1917 р. в Києві за участю 900 делегатів від політичних, культурних і професійних організацій. Конгрес ухвалює рішення поставити перед майбутнім російським урядом питання про федеративний устрій Росії та надання Україні права автономії, обирає Центральну Раду у складі 150 чоловік. Керівництво Центральної Ради очолює Михайло Грушевський — голова, Володимир Винниченко й Сергій Єфремов – заступники.

3 березня 1917 р. перестають діяти всі заборони щодо української мови й культури. Починає видаватися масова українська преса. Організуються курси для вчителів. 31 березня 1917 р. відкривається перша українська гімназія.

У травні Центральна Рада направляє в Петроград своїх представників з вимогою надати Україні статус автономії, а також право ведення міжнародних переговорів. Тимчасовий уряд відхиляє всі вимоги України.

23 червня на Другому Військовому З'їзді Центральна Рада ухвалює I-й «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, в Україні й по-за Україною сущого», який декларує «статут автономії України», здійснюваної за принципом: «Українські справи вирішують Українські Збори (Сейм), загальноросійські – Центральне Російське Правительство».

27 червня створюється Генеральний Секретаріат Центральної Ради – виконавчий орган (уряд) у складі восьми генеральних секретарів і генерального секретаря, яким стає Володимир Винниченко (УСДРП – Українська Соціал – Демократична Робоча Партія), з розмежуванням повноважень кожного секретарства (міністерства) щодо управління відповідними галузями народного господарства. Центральна Рада стає законодавчим органом, а Генеральний Секретаріат – органом центральної виконавчої влади.

3 липня Центральною Радою ухвалюється II – й «Універсал Української Центральної Ради», про порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом де зазначалося, що «прямуючи до автономного ладу в Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проект законів про автономний устрій України для внесення на затвердження Учредительного зібрання» на основі якого представники Генерального Секретаріату здійснюють спробу знайти компроміс із Тимчасовим урядом Росії. Але Росія знову відхиляє всі вимоги України.

20 листопада Центральна Рада ухвалює III – й «Універсал Української Центральної Ради», яким проголошується утворення Української Народної Республіки – УНР та побудову стосунків із Росією на федеративних засадах. До УНР ввійшли Київщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина й Таврія.

9 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалює IV-й «Універсал Української Центральної Ради», який проголошує Українську Народну Республіку – самостійною, ні від нікого

незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Генеральний Секретаріат перетворюється у Раду Народних Міністрів. Його головою стає Всеволод Голубович.

29 квітня відбувається сесія Центральної Ради, на якій приймається конституція УНР.

У той же день, за підтримкою Німеччини владу у Україні захоплює генерал Павло Скоропадський. Проголошується гетьманська держава та приймається «Грамота до всього українського народу» і установчий правовий акт «Закони про тимчасовий державний устрій України» які скасовують усі акти, прийняті Центральною Радою, у тому числі й Конституцію, врегульовують питання «про гетьманську владу», «про Раду Міністрів і про міністрів», «про фінансову Раду», «про Генеральний Суд», «про віру», визначаються «права і обов'язки українських козаків і громадян», визнається право приватної власності, проголошується свобода торгу і широкий простір для приватного підприємництва та ініціативи.

Відповідно до прийнятих актів уся повнота державної влади зосереджується в руках гетьмана. Він управляє державою, затверджує закони, призначає голову і членів Ради Міністрів, являвся «Верховним Воєводою Української Армії і Флоту», має право помилування засуджених. Затверджується також закон «Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами ясновельможного пана Гетьмана всієї України» прийнятий Радою Міністрів. По якому управління державою, при даних обставинах, здійснюється трьома її верховними правителями, одного з яких заздалегідь визначає гетьман, Другого обирає Державний Сенат, а третього – Рада Міністрів.

Конституційний процес у ЗУНР

Західноукраїнські землі Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, на початку ХХ ст. знаходяться у складі Австро–Угорської монархії. Цісарський уряд маніфестом від 16 жовтня 1918 р., декларує перебудову монархії на федеративних засадах, що спричиняє активізацію національних рухів. 18 жовтня у Львові утворюється Українська Національна Рада та затверджується Статут Української Національної Ради.

19 жовтня Українська Національна Рада ухвалює Прокламацію Української Національної Ради спираючись на передбачене 14 пунктами Вільсона право націй на самовизначення в якій проголошує Українську Державу на етнічних українських землях Галичини, Буковини й Закарпаття.

13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою приймається «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро–Угорської монархії» та проголошується про утворення – Західно Української Народної Республіки.

Територія Західно Української Народної Республіки охоплює землі, населені переважно українцями та означенні на етнографічній карті австрійської монархії, складеній 1855 р. у Відні бароном К. Чернігом: коронні краї та округи Східної Галичини до ріки Сян з Лемківщиною на Низьких Бескидах, що на заході від неї, територія Північно – Західної Буковини зі Стороженцем, Чернівцями і Серетом, з округами Спиш, Шариш, Замплин, Уг, Берг, Угоча й Мармарош. Усього територія ЗУНР становить 70 тис. км² з населенням 6 млн чоловік.

Керівництво ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем приймає закони про організацію війська, про тимчасову адміністрацію, про тимчасову організацію судочинства, про державну мову, про громадянство, про земельну реформу, про освіту. Уряд ЗУНР, Тимчасовий державний секретаріат на чолі з К. Левицьким, формує систему управління центральних та місцевих органів. Створюється Українська Галицька армія, яка навесні 1919 р. налічує понад 100 тис. військових. Гербом ЗУНР стає золотий лев на синьому тлі, обернений у правий бік, а прапором — жовто-блакитне полотнище. ЗУНР відкриває посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, а дипломатичні представництва у Чехо–Словаччині, США, Канаді, Італії та Бразилії.

1 грудня 1918 р. делегація ЗУНР підписує у Фастові з Директорією УНР «Передвступний договір», договір про злуку двох українських республік, яка була урочисто проголошена 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві. Відповідно до закону «Про форму влади в Україні», прийнятого Трудовим Конгресом України, ЗУНР перейменовувалася в Західну область Української Народної республіки (ЗОУНР).

Рішення про спілку з УНР було скасоване після укладенням С. Петлюрою Варшавської Угоди з Ю. Пілсудським, яка передбачала визнання прав Польщі на Галичину.

Після окупації Буковини Румунією, Закарпаття Угорщиною а Галичини Польщею, уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевич перебрався до Відня.

Упродовж 1920–1923 рр., перебуваючи у вигнанні, уряд ЗУНР неодноразово намагався домогтися від західних держав відновлення ЗУНР, але його спроби успіху на мали. 15 березня 1923 р. уряд і Є. Петрушевич, склали свої повноваження.

Конституційний процес в (УСРР) УРСР

Створення в Харкові більшовиками українського радянського уряду та падіння Директорії 1919 р. засвідчило початок в Україні нового етапу розвитку конституційного процесу.

На початку січня 1919 р. виходить Маніфесті Тимчасового робітничо–селянського уряду України.

В березні 1919 р. на основі Маніфесту ВУЦВК приймає Конституцію України, яка повторює Конституцію Російської Федерації 1918 р. Закладений основний принцип якої

диктатура пролетаріату та заява «про свою повну солідарність з існуючими радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними у найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції».

З створенням у 1922 р. Союзу радянських республік і прийняття у 1924 р. Конституції СРСР до Конституції УСРР 1919 р. вносяться зміни, пов'язані із розподілом компетенції.

Конституційний процес в Українській РСР

У зв'язку з прийняттям у грудні 1936 р. нової Конституції СРСР в 1937 р. приймається Конституція Української РСР. Яка повністю повторює основні положення Конституції СРСР, максимально зменшує повноваження республіканських органів та зводить до мінімуму кількості республіканських наркоманів.

Невід'ємною складовою історії українських конституцій є акти конституційного характеру Карпатської України –Тимчасова Конституція Карпатської України 1939 р. та документи Української Головної Визвольної Ради (УГВР) 1940-1950 рр. «Тимчасовий устрій УГВР 1944 р.

У зв'язку з прийняттям у 1977 р. нової Конституція СРСР в 1978 р. приймається нова Конституція УРСР. Нова Конституція не спричинила принципових змін у державному і суспільному житті республіки, але сприяла появи загальної тенденції до демократизації суспільного життя, зростання політичної активності народу.

Новітній конституційний процес в Україні

Новітній конституційний процес в Україні нерозривно пов'язаний з відновленням української державності. Він почався з настанням «горбачовської перебудови».

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР приймає Декларацію про державний суверенітет України, в якій «проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» та визначає:

- Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.
- Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.
- Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.
- Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.
- Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

- Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.
- Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.
- Українська РСР має право на власні Збройні Сили.
- Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.
- Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.
- Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.
- Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Із 385 депутатів, присутніх на засіданні Верховної Ради, за Декларацію проголосували – 355, проти – чотири, не взяли участі у голосуванні – 26 (18 з них звернулися до секретаріату з проханням приєднати їхні голоси до голосів «за»).

Також у цей день приймається постанова Верховної Ради Української РСР «Про День проголошення незалежності України».

Незважаючи на прийняття Декларації про державний суверенітет та оголошення Дня незалежності, Україна продовжує залишатися у складі Союзу РСР, але з цього часу починає діяти більш незалежніше та на підкріплення суверенітету Верховною Радою Української РСР приймається ряд Постанов:

- 29 листопада «Про захист суверенних прав власності Української РСР».
- 25 грудня «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин».
- 8 лютого 1991 року «Про деякі заходи по захисту державного суверенітету Української РСР».

З початком путчу, Державним комітетом по надзвичайному стану в СРСР Президія Верховною Радою Української РСР 20 серпня 1991 р. приймає постанову «Про Заяву Президії Верховної Ради Української РСР», у якій не визнає Державний комітет по

надзвичайному стану в СРСР, а 22 серпня Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про скликання позачергової сесії Верховної Ради Української РСР».

Позачергова сесія Верховної Ради України 24 серпня розглянула надзвичайно важливі для долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці й заходи, які необхідно вжити. Сесія приймає Постанови:

- про політичну обстановку в Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту;
- про департизацію державних органів, установ та організацій;
- про військові формування в Україні.

Верховна Рада України приймає історичний документ – Акт проголошення незалежності України, яким постановляє: «Проголосити 24 серпня 1991 р. Україну незалежною демократичною державою».

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

26 серпня Президія Верховної Ради Української РСР приймає Постанову «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей».

Важливим етапом становлення та розвитку принципу конституціоналізму став період Незалежності України (з 1991 р.), основними ознаками якого є становлення України як демократичної, соціальної, правової держави, а також зростання ролі конституційного права в оптимізації та прискоренні процесів державотворення і правотворення. Конституція України – основний закон держави Україна, ухвалена 28 червня 1996 р. на 5-й сесії Верховної Ради України 2-го скликання. Конституція складається з 15 розділів, у т.ч. 161 стаття зібрана у 14 розділів, а 15 розділ містить 14 перехідних положень.

2. Загальний огляд розвитку українського конституціоналізму

Конституційні традиції в козацьку добу. Конституція Пилипа Орлика

Основний комплекс джерел з історії конституційних традицій в козацьку добу зберігається у ЦДІАК України. Це, передусім, тексти угод Війська Запорізького та сусідніх держав, які визначали правовий статус козацької держави, її внутрішній устрій (оригінали та копії), а також інші документи, які передували укладанню угод – листування, текст королівської присяги про затвердження Гадяцької угоди тощо. У фондах ЦДІАК України зберігаються тексти договорів Війська Запорізького з Річчю Посполитою (Зборівський